

умовах постіндустріалізації та глобалізації перетворилося у життєво важливу проблему, оскільки від можливості країни виробляти і продавати конкурентоздатну продукцію на світових ринках залежить її здатність забезпечувати національну безпеку (у т. ч. енергетичну), реальний суверенітет, добробут та розвиток громадян). Реалізація цієї стратегічної мети має відбуватися через формування інноваційної і водночас соціально орієнтованої моделі економічного розвитку, створення ефективної ринкової системи, адаптованої до викликів світових ринків через подальше якісне трансформування економічних відносин.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Глобалізація / Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Глобалізація>.
2. Онищенко В.В. Феноменологія глобалізації / В.В. Онищенко // Економічна теорія. – 2014. – № 2. – С. 33–37.
3. Волович О.О. Глобалізація: переваги і загрози для нашої країни / О.О. Волович // Одеськіе известия. – 11.02.2012.
4. Вплив та наслідки світової глобалізації для економіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: /Economics/15_107590.doc.htm.
5. Дахно І.І. Міжнародна економіка: [навч. посіб.] / І.І. Дахно; 2-ге вид., випр. і доп. – К.: МАУП, 2006. – 248 с.
6. Фурса О.О. Україна і глобалізація: проблеми і тенденції / О.О. Фурса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/fursa-oo-ukrayina-i-globalizatsiya-problemi-ta-tendentsiyi>.
7. Романюк Т.С. Епоха / Т.С. Романюк. – 2011. 632 с.
8. Данильєв А. Глобалізація сучасного світу: [метод. посіб. у картках і схемах] / А. Данильєв. – К.: Шк.світ, 2007. – 128 с.
9. The Innovation Imperative in Manufacturing: How the United States Can Restore Its Edge (березень 2009).

УДК 330.1

Бортнікова Л.П.

*кандидат економічних наук, доцент,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана*

Самійленко А.П.

*кандидат економічних наук, доцент,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана*

ВІДНОСИНИ ПРИМУСУ ДО ПРАЦІ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Експлуатація праці є природним процесом використання робочої сили власником засобів виробництва. Людина як носій робочої сили вимушена працювати з метою отримання винагороди, але це вона робить добровільно і може шукати місце роботи, характер праці та рівень оплати, які його влаштовують. В умовах ринкової економіки існують прецеденти примусової праці, коли економічна свобода людини обмежується. Гідна праця характеризує діяльність економічно вільної людини, яка користується соціальним захистом.

Ключові слова: примус до праці, експлуатація праці, гідна праця, економічна свобода, винагорода за працю.

Бортнікова Л.П., Самійленко А.П. ОТНОШЕНИЯ ПРИНУЖДЕНИЯ К ТРУДУ В РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ УКРАИНЫ

Эксплуатация труда является естественным процессом использования рабочей силы собственником средств производства. Человек как носитель рабочей силы вынужден работать с целью получения вознаграждения, но это он делает добровольно и может искать место работы, характер работы и уровень оплаты, которые его устраивают. В условиях рыночной экономики существуют прецеденты принудительного труда, когда экономическая свобода человека ограничивается. Достойный труд характеризуется деятельностью экономически свободного человека, который пользуется социальной защитой.

Ключевые слова: принуждение к труду, эксплуатация труда, экономическая свобода, экономические интересы, мотивация к труду, вознаграждение за труд.

Bortnikova L.P., Samiyenko A.P. FORCED LABOR RELATIONS IN THE MARKET ECONOMY OF UKRAINE

Exploitation of labor is a natural process of workforce usage by owner of the means of production. Man as an possessor of labor is forced to work in order to gain compensation, but he makes this voluntarily and can find a place of work, nature of work and level of wage. Under market economy, there are precedents for forced labor, when the economic freedom of man is limited. Decent work describes the economic activity of a free man who enjoys social protection.

Keywords: forced labor, exploitation of labor, economic freedom, economic interests, motivation to work, remuneration for work.

Постановка проблеми. Ефективна економіка ґрунтується на високій продуктивності праці. В свою чергу, використання робочої сили передбачає вибір форми примусу до праці. Залежно від типу економіки (ринкова, планова, феодальна, рабовласницька) виникають відповідні відносини між власником засобів виробництва та носієм робочої сили. На практиці економіка кожної країни може містити кілька економічних укладів, зокрема в секторі тіньової економіки. Особливий випадок для ринкової економіки представляє само-примушування до праці: домашнє

господарство та підприємництво без використання найманої праці. З точки зору правознавців, включення носія робочої сили в процес створення вартості може відбуватися на добровільній або примусовій основі. Політекономі акцентують увагу на економічному та позаекономічному примусі до праці. Виникає питання про сумісність двох зазначених підходів. Також необхідні дослідження щодо вдосконалення механізму примусу до праці, співвідношення підприємницької та найманої праці, співіснування різних видів примусу до праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сформульовані вище проблеми на сьогодні досліджуються економістами та правознавцями. Методологічні засади дослідження відносин примусу до праці інтенсивно розроблялися економічною наукою починаючи з авторів трудової теорії вартості В. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса та ін., а згодом соціологами, психологами, особливо в частині теорій мотивації. Крім того, правознавці, що спеціалізуються у сфері трудового права, акцентують увагу на відносинах найманої праці, легалізації трудових відносин, трудових спорах, захисті прав та інтересів роботодавця та працівника, гарантії зайнятості, дисципліни праці тощо. Над проблемами вдосконалення правового регулювання трудових відносин активно працюють учені-трудовики П.Д. Пилипенко, П.Р. Кондратьєв, Л. Лазор, А. Мацюк та багато інших. Примус до праці та гідність праці також представляють предмет дослідження для фахівців із ділової етики та філософів. Попри глибоку ґрунтовність робіт вищезазначених авторів трансформація суспільства в економіці України породжує нові риси зазначеного предмету дослідження і вимагає уваги сучасної економічної науки.

Мета статті полягає у визначенні особливостей примусу до праці в умовах української економіки, розмежуванні різних видів примусу до праці, огляді шляхів підвищення гідності праці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Праця – це цілеспрямована діяльність людини щодо створення певних благ. Праця може носити товарний або нетоварний характер залежно від призначення продукту праці: для обміну (продажу) або для споживання (домашніми господарствами), а також створення суспільних благ, якими користуються всі громадяни суспільства: оборони, безпеки, екології, регулювання. Також до нетоварних ми пропонуємо відносити діяльність зі створення або збереження духовних благ, у т. ч. релігійну, мистецьку діяльність.

Альтернативою трудовій діяльності є бездіяльність, а також та діяльність, що руйнує блага або привласнює їх. Бездіяльність може бути вимушеною або добровільною. Вимушена бездіяльність може бути спричинена різними факторами: позбавленням права на працю (люстрація певних осіб, перебування у місцях покарання), хронічним захворюванням, інвалідністю, відсутністю вакантних робочих місць. Добровільна бездіяльність означає небажання працювати, яке в явній формі виражено у жебрацтві, існуванні на проценти. Діяльність із руйнування або незаконного привласнення чужих благ (грабіжництво, крадіжки тощо) не може за природою відноситися до праці.

Бажання людини працювати ґрунтується на її мотивації. Економічна наука запропонувала багато різних теорій мотивації до праці. Як власник засобів виробництва капіталіст стає власником усього продукту, виробленого працюючими робітниками. На відміну від позаекономічного примусу, характерного для рабовласництва та феодалізму, економічний примус до праці реалізується на договірних умовах між роботодавцем та працівником, де праця робітників носить добровільний характер. Марксистська течія в науці поділяє економічний та позаекономічний примус до праці [1, с. 222]. При цьому явно підкреслюється класова природа примусу: вільною людиною не може вважатися ані кріпак, ані раб, ані найманий працівник, оскільки стверджується, що всі вони «працюють не на себе, а на власника засобів виробництва». Цей власник засобів виробництва й є «експлуататором» для працівників. Разом із тим на практиці

виникають питання щодо характеристики ситуацій: коли людина одночасно працює на себе та залучає найману працю, наприклад фермер або директор підприємства одночасно є його співвласником, або якщо самі наймані працівники також є акціонерами, співвласниками свого підприємства, то чи виникають тут відносини «класової експлуатації»? Інша справа, коли працездатна людина просто не бажає працювати, оскільки для неї ефект у вигляді відпочинку (бездіяльності) та допомоги від держави по безробіттю вище від винагороди за працю.

Експлуатація праці в «класовому розумінні» є порушенням прав і свобод людини на працю і на привласнення тих благ, які вона створила. Тоді експлуатація буде відсутня, коли людина працює сама на себе, а не на інших. Нам здається, що така модель має право на існування, але лише для домогосподарства, і не може успішно функціонувати в рамках фірми (підприємства). Навіть на колективному підприємстві необхідна функція «роботодавця» як особи, що дає роботу, завдання, координує виконання різних видів праці для досягнення кінцевої мети – виробництва готового продукту. Також теза про занадто низьку оплату праці в разі реалізації ідеї «праці на себе» не дає аргументів для визначення нижньої та верхньої меж оплати праці.

У неокласичній економіці найману працю розглядають як добровільний продаж власного часу і зусиль, аналогічно тому, як тесля продає стілець або фермер продає пшеницю. Такі стосунки не вважаються антагоністичними або пригнічуваними для людини і не несуть ніяких особливих моральних наслідків.

Модель поєднання в одній особі власника засобів виробництва та носія робочої сили на національному рівні в реальності могла охопити лише дрібні виробництва, окремі галузі економіки другорядного значення. Проте такі гасла підняли широкі народні маси на соціалістичні революції.

Фахівці з трудового права визначають два види праці з точки зору примусу – праця за примусом та добровільна праця [2, с. 127]. У першому випадку має бути підтверджений примус до трудової діяльності. Якщо сторони уклали договір добровільно, маючи на це право, то і немає предмету для порушення права людини. Таким чином, було б доцільно визнати, що примусова праця проявляється в таких аспектах: тимчасове виконання роботи, не обумовленої в трудовому договорі і без згоди працівника (винятком є особи, трудові функції яких за договором передбачають можливість виконання іншої роботи, наприклад штатні заступники, старші помічники); переведення працівників, яке здійснюється без їх згоди або на більшій термін, ніж визначено в законодавстві, або без згоди осіб, передбачених чинним законодавством України.

Трудове право ґрунтується на таких принципах: свобода праці та зайнятості, захист від безробіття, рівноправність у праці, справедлива винагорода за працю, охорона праці, право на відпочинок, право на професійну підготовку, захист трудових прав, право на виробничу демократію, право роботодавця вимагати від працівника виконання обов'язку сумлінної праці тощо.

Примусову працю не слід ототожнювати лише з низькою заробітною платою або поганими умовами праці. Така праця також не відноситься до тих ситуацій, коли людина вважає, що не може залишити роботу через відсутність альтернатив у працевлаштуванні.

В Україні, як і в деяких інших державах Центральної та Східної Європи, зафіксоване зростання кількості жертв торгівлі людьми в межах власних

національних кордонів. Україна є не лише країною-транзитером і країною-донором, а й країною призначення жертв примусової праці. Ці та інші факти спричинили дуже низький рейтинг України в плані свободи праці. При цьому індекс свободи праці не демонструє прямої кореляції з рівнем безробіття.

Таблиця 1

Індекс свободи праці (вибірка країн Європи)

Ранг	Країна	Свобода праці	Зміна індексу свободи за 2014 р.	ВВП на душу населення, \$	Рівень безробіття, %
4	Швейцарія	87,4	-0,5	45 418	2,9
9	Ірландія	79,5	2,9	41 921	14,7
10	Данія	91,2	0,1	37 657	7,6
11	Естонія	55,9	-0,1	21 713	9,8
15	Голландія	59,6	1,0	42 194	5,3
16	Люксембург	43,1	4,1	79 785	6,0
18	ФРН	46,4	2,6	39 028	5,5
19	Фінляндія	46,5	1,2	36 395	7,7
20	Швеція	52,9	-0,7	41 191	7,9
23	Ісландія	59,1	0,2	39 224	5,8
32	Норвегія	44,6	-0,1	55 009	3,2
42	Латвія	68,5	4,1	18 255	14,9
46	Кіпр	70,2	7,4	27 086	12,1
49	Іспанія	52,2	-2,1	30 557	25,0
50	Польща	60,4	-2,5	20 592	10,3
57	Словаччина	53,6	-18,6	24 249	14,0
61	Болгарія	80,2	5,4	14 312	12,4
62	Румунія	65,2	1,7	12 808	7,0
64	Туреччина	59,7	16,6	15 001	9,2
70	Франція	51,8	1,3	35 548	10,2
86	Італія	52,5	0,5	30 136	10,6
95	Сербія	70,1	-0,3	10 405	23,1
119	Греція	53,9	11,8	24 505	24,2
140	Росія	55,8	3,2	17 709	6,0
150	Білорусь	77,7	0,8	15 634	0,6
155	Україна	49,8	-0,1	7 374	8,0

Джерело: <http://www.heritage.org/index/explore>

Міжнародна організація з праці (МОП) оприлюднила у своїх конвенціях положення про примусову працю, де визначаються незаконні форми примусу до праці: торгівля людьми з метою експлуатації, примусова чи обов'язкова праця, яка призначається державою, праця ув'язнених, обов'язкова праця як умова отримання допомоги з безробіття та понаднормова робота під загрозою покарання. Визначення примусової праці, використовуване МОП, включає два основних елементи: роботу або службу, яка вимагається під загрозою покарання і яка виконується недобровільно. Загроза покарання може приймати самі різні форми. Її найважливіша форма може бути пов'язана з фізичним насильством або обмеженням, або навіть із погрозами смертю, адресованими жертві або родичам. Інші види покарання можуть мати фінансовий характер, включаючи економічні санкції, пов'язані з боргами. Роботодавці можуть також вимагати від працівників передати їм свої посвідчення особи, і вони можуть застосовувати загрозу конфіскації цих документів для того, щоб змусити їх виконувати примусову працю.

Що стосується «добровільної пропозиції послуг», то контрольні органи МОП розглянули цілу низку аспектів, включаючи: форму і предмет згоди, роль зовнішніх обмежень або непрямого примусу, мож-

ливість вільно відкликати дану згоду. І в цьому випадку також може бути багато витончених форм примусу, наприклад, багато жертв спочатку виявляються в ситуаціях примусової праці за своїм власним вибором, хоча і шляхом шахрайства або обману, і лише пізніше виявляють, що вони невілнні відмовитися виконувати роботу через правовий, фізичний або психологічний примус.

Таблиця 2

Масштаби трудової експлуатації у світі

Регіон	Чисельність жертв	Розповсюдження жертв на 1 тис. жителів
Африка	3 700 000	4,0
Азія та Океанія	11 700 000	3,3
Центральна та Південно-Східна Європа (без ЄС)	1 600 000	4,2
Країни з розвинутою економікою	1 500 000	1,5
Латинська Америка та Карибський басейн	1 800 000	3,1
Близький Схід	600 000	3,4
Разом	20 900 000	

Джерело: складено на основі [3]

За даними МОП, серед 21 млн. людей, що є жертвами примусової праці, 11,4 млн. жінок та 9,5 млн. чоловіків. Майже 19 млн. жертв експлуатуються приватними особами або підприємствами, а понад 2 млн. осіб – державою або дикими племенами. Найбільша концентрація примусової праці – у домашньому господарстві, агробізнесі, будівництві, промисловості та індустрії розваг. Серед цієї трудової армії ядро складають іммігранти. На думку авторів, реальні обсяги примусової праці можуть бути суттєво занижені в окремих регіонах із військовими конфліктами або слабким державним регулюванням ринку праці.

Хоча приклади примусової праці можуть бути особливо поширеними в деяких видах або галузях економічної діяльності, примусова праця визначається характером трудових правовідносин між особою і роботодавцем, а не видом виконуваної діяльності, якими б важкими або небезпечними не були умови праці. Саме незаконність або законність діяльності відповідно до національного законодавства є вирішальним фактором при визначенні того, чи є праця примусовою. Так само діяльність не обов'язково повинна бути офіційно визнана «економічною діяльністю», щоб вона вважалася примусовою працею. Наприклад, дитина чи доросла людина, які займаються жебрацтвом із примусу, будуть вважатися особами, які перебувають у ситуації примусової праці.

Примусова праця юнаків молодше 18 років також є однією з найгірших форм дитячої праці, як це визначено в Конвенції 1999 р. про найгірші форми дитячої праці. Дитяча праця належить до примусової не тільки в тих випадках, коли діти примушуються до праці третьою стороною під загрозою покарання, але й тоді, коли праця дитини включається в примусову працю, здійснювану всією сім'єю.

Можливо, варто було б визнати, що відносини примусу до праці є більшою мірою суб'єктивним сприйняттям стосунків між працівником та роботодавцем. У зв'язку з цим постає питання про гідність праці. Науковим дослідженням категорії «гідна праця» займаються Л.Ю. Горбів, Т.М. Вислюк, Г.А. Капліна та ін. МОП визначає поняття «гідна праця» як ефективну працю в хороших та безпечних умовах, що

дає працівнику задоволення, можливість повною мірою виявити свої здібності, навички і майстерність, працю з гідною оплатою і справедливим розподілом її результатів, працю, коли права працівників захищені» [4, с. 37]. Г.А. Капліна пропонує виділяти кілька характеристик гідної праці: продуктивність, безпека, соціальний захист, відповідний дохід, можливість впливати на рішення стосовно умов праці [5]. Ми пропонуємо ув'язувати гідність праці з двома аспектами: якістю життя та громадською позицією людини. Якщо вважати гідною працею ту, що приносить адекватний дохід для споживання за високими стандартами, то в реальності таких робочих місць у національній економіці чи в регіоні може і не вистачити на всіх або взагалі не бути. Тоді людина із завищеними вимогами щодо гідності буде відмовлятися від роботи з низькою оплатою або неprestижної роботи. Якщо ж людина керується іншими цінностями і готова на будь-яку роботу, щоб нагодувати себе та свою родину, то уявлення про гідну роботу в неї буде інше. Тобто поняття «гідна праця» носить значний елемент суб'єктивізму.

Висновки. На підставі викладеного можна дійти висновку про необхідність перегляду політекономічного тлумачення понять «експлуатація праці», «примус до праці», щоб урахувати знання, накопичені іншими науковими суспільними дисциплінами. Потребують нового академічного викладення відносини економічного та неекономічного примусу до праці не з позиції класового суспільства, поділеного на працівників та експлуаторів в негативному розумінні, а як відносин із приводу залучення носія

робочої сили до праці в інтересах власника засобів виробництва. Людина може ухилитися від праці або погано виконувати свою роботу, і це не пов'язане з класовим антагонізмом, а більше відноситься до поведінки людини, її психології. Також вимагає перегляду правове тлумачення примусової праці як негативного явища, як антиподу добровільної праці. Все це дасть змогу по-новому розглянути шляхи підвищення мотивації до праці, продуктивності праці та задоволення людей від роботи.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – Т. 46. – Ч. II.
2. Международная организация труда: конвенции, документы, материалы: [спрочное пособие] / Под ред. З.С. Богатыренко. – М.: Дело и сервис, 2011. – 752 с.
3. Активизировать действия, чтобы положить конец принудительному труду: Международная конференция труда. Доклад IV (1); 103-я сессия, 2014 г.
4. Бузгалин А., Колганов А. Эксплуатация XXI века / А. Бузгалин, А. Колганов // Свободная мысль. – 2012. – № 7–8. – С. 35–43.
5. Капліна Г.А. Характеристика концепції гідної праці в Україні / Г.А. Капліна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.jlaw.snu.edu.ua/download/?id=934.
6. Маслоу А. Теория мотивации человека / А. Маслоу // Классики теории государственного управления: американская школа; под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М.: МГУ, 2003. – С. 148–149.
7. Цена принуждения: материалы Международной конференции труда. 98-я сессия / Международное бюро труда. – Женева, 2009. – 101 с.